

Секція - Наукові пошуки

ТЕОРІЇ «МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА» ТА «КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ

Черкашина Тетяна Олександрівна

аспірант Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

tata.demi@mail.ru

Невід'ємним елементом будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян. Їх соціально-практичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільної ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

Як показують останні два десятиліття, у політичному житті України беруть участь соціальні сили, особливе місце серед яких займають політичні партії, громадянські ініціативи, об'єднання за інтересами, суспільні рухи.

В результаті швидкого розвитку суспільних рухів, поширення напрямів їх діяльності, сьогодні відчувається необхідність в дослідженні реального процесу виникнення й розвитку суспільних рухів, взаємозв'язку їх із суспільством, формування суспільно-культурної середовища впливу на соціально-політичні механізми.

Об'єктом нашого дослідження є феномен суспільних рухів.

Предметом - вивчення суспільних рухів в теоріях «масового суспільства» та «колективної поведінки».

Мета статті полягає в аналізі феномену суспільних рухів в одній із найперших груп теорій, а саме теоріях «масового суспільства» та «колективної поведінки», що пояснюють та розглядають дане соціально-політичне явище.

Для досягнення поставленої мети, було виокремлено наступні завдання:

- розкрити основні положення теорій «масового суспільства» та «колективної поведінки» у вивченні суспільних рухів;
- дослідити базову термінологію даних теорій.

В соціології велика кількість науковців зміст поняття «суспільні рухи» пов'язує із такими категоріями, як колективна дія, соціальні зміни, протестна поведінка, взаємодія соціальних груп (А.Турен, Н.Смелзер, М.Олсон, Г.Блумер, А.Темкіна, М.Діані). Інші науковці підкреслюють визначену стійкість, організаційну оформленість, структурованість рухів (М.Залд, Е.Здравомислова, Н.Головін, Д.Маккарті). Конфліктний характер суспільних рухів визнають А.Турен, Д.Мелуччі, а соціологи П.Штомпка, Е.Гідденс, Е.Здравомислова, Н.Смелзер протиставляють «старі» та «нові» рухи, виділяючи їх специфічні особливості. В межах теорії

«колективної поведінки» (У.Корнхаузер, Г.Блумер) суспільні рухи розглядаються поряд із іншими типами колективної поведінки.

Однією з найперших груп теорій, що виникли разом із становленням соціології суспільних рухів в середині 60-х рр. XX ст., була теорія «масового суспільства» та «колективної поведінки», яка представлена іменами таких вчених, як Е.Фромм, Г.Блумер, С.Ліпсет, У.Корнхаузер та ін. [1,с.29] та теорія колективної дії М.Олсона.

Теорії «масового суспільства» – це теорії, які розглядають масовість в якості вирішальної характеристики усіх процесів, що відбуваються в суспільстві і пояснюють його специфіку.

Представниками цієї групи теорій суспільні рухи розглядались як антиінституціональна поведінка груп людей, що виникає як реакція на соціальну напругу; суспільні рухи розглядаються як один із видів колективної поведінки та пов'язуються із такими поняттями, як «натовп», «маса», «публіка».

Класикою теорії масового суспільства стала праця Ч. Міллса "Владна еліта", написана в середині 50-х рр. XX ст. Американський соціолог одним із перших порушив питання про неадекватність ліберально-демократичної моделі реаліям пізньокапіталістичного суспільства. Доказом цьому, на його погляд, є насамперед те, що таке суспільство відходить від громадянської моделі, поступово перетворюючись на масове. Те, що Міллс будує свою концепцію виходячи з аналізу сучасних йому тенденцій в американському суспільстві, жодною мірою не применшує ваги та необхідності його висновків.

Ч. Міллс виокремлює такі характерні риси масового суспільства:

- значно менша кількість людей може виражати публічно свої погляди, аніж дізнаватися про погляди інших; публічність стає агрегатом індивідуумів, які отримують враження за допомогою медіа;
- суспільну комунікацію організовано в такий спосіб, за якого унеможлиблюється своєчасна та ефективна відповідь з боку громадськості;
  - маси не мають незалежності від державних інститутів; у масовому суспільстві домінуючим засобом комунікації стають формальні медіа; за цього роль публічності зводиться до утворення своєрідного медіального ринку [2,с.304].

Одним із загальноприйнятих підходів до аналізу суспільних рухів є теорія колективної дії, автором якої є М.Олсон. В своїх працях М.Олсон продовжує традицію дослідження колективної взаємодії для досягнення суспільних цілей при виробленні колективних (групових) благ.

М.Олсон висунув та обґрунтував свою концепцію, відповідно якій в країнах, які переживають період модернізації, економічний зріст часто є фактором дестабілізації. Справа в тому, що індустріальний розвиток порушує

звичайні соціальні зв'язки людей і тим самим послаблює їх групову солідарність. Тому модернізація може викликати спалахи незадоволеності з боку людей, які виштовхані на узбіччя економічних відносин - «нових бідних», а також «нових багатих», які опиняються перед спокусою змінити існуючий політичний порядок в свій бік. Економічний розвиток таким чином може призвести до ще більшої диференціації та поляризації суспільства [3,с.392-393].

Будь-яка група або організація, велика чи мала, діє для отримання колективного блага, яке за своєю природою буде вигідне усім членам групи, це і є, за Олсоном, фундаментальною причиною виникнення чи то групи, чи то організації, чи то руху. А люди, які належать до будь-якої організації чи руху мають як спільний інтерес, так і різноманітні персональні інтереси, що відрізняються від інтересів інших індивідів. Групи індивідів, що мають спільні інтереси зазвичай намагаються досягти цих інтересів, хоча б у сфері дії об'єктивних економічних законів. Досягнення будь-якої спільної цілі або задоволення спільного інтересу значить, що для цієї групи було забезпечено суспільне благо.

Фундаментальні теоретичні розробки в рамках символічного інтеракціонізму належать Дж. Міду, Г. Блумеру, Е. Гоффману. Вони здійснили масштабні дослідження масової поведінки у громадських місцях, чуток, паніки, механізмів поведінки натовпу і великих груп людей.

Дж. Мід та його послідовники розробили новий підхід до аналізу соціальних і політичних процесів у суспільстві. Більшість соціологів, починаючи з О. Конта, виходили з того, що люди живуть і діють в світі наперед існуючих об'єктів, а їхня поведінка — лише реакція на ці об'єкти. Інтеракціоністи обстоюють іншу позицію, згідно з якою саме спільне життя людей постає умовою розвитку свідомості, розуму, виникнення світу об'єктів, особистостей та певної людської поведінки. Так, наприклад, соціальні інститути формуються як результат певного "колективного порядку", який, своєю чергою, складається в процесі сприймання "узагальненого іншого", тобто тих поглядів, що їх ми тримаємо в собі відносно інших. Соціальний світ виникає в ході міжіндивідуальних контактів, і лише крізь практику проходить шлях розвитку соціального організму та його функцій. Але так само, як і багато попередніх авторів, Мід визнає існування надіндивідуальних базисних факторів соціальної динаміки. У нього це — символи та символізація, символічна система взагалі (як основний її компонент розглядається, наприклад, мова). Саме через культурно-історичну символіку соціуму виникає стихійність індивідуальних дій. Вплив соціалізації розглядався Мідом у його теорії гри, де він намагався проаналізувати інтегральні механізми поєднання індивідуальної стихійності і

колективного порядку. Прийняття членами суспільства правил даної гри і є розумінням «узагальненого іншого», з огляду на яке здійснюється індивідуальна поведінка [4].

В працях Г. Блумера маса представлена людьми, які беруть участь у масовій поведінці, наприклад, які збуджені якоюсь подією національного масштабу, або беруть участь в земельному бумі чи цікавляться судовим рішенням якоїсь справи, звіти про яку публікуються в пресі, або беруть участь в великомасштабній міграції.

Поведінка маси залежить від мети індивіда відповісти на власні потреби. Форма масової поведінки вибудовується із індивідуальної діяльності, а не з домовленої дії. Ці індивідуальні дії, в першу чергу, виступають в формі виборів (вибір зубної пасти, книги, моди, філософії або релігії), які є відповіддю на незрозумілі пориви та емоції, які збуджує об'єкт масової цікавості.

Коли масова поведінка організується, наприклад, в будь-який рух, вона перестає бути масовою поведінкою, але за своєю природою переростає в суспільну. Вся природа її змінюється, набуваючи певної структури, програми, визначаючи традиції, правила, культуру.

Г.Блумер намагається дослідити особливості сучасного масового суспільства, до яких він відносить велику концентрацію населення, існування великого правлячого апарату, великих економічних організацій, гетерогенність, неінтегрованість різних елементів в організаційне ціле. Важливою особливістю масового суспільства Блумер вважає розширення сфер, відкритих для публічної діяльності, де маса виступає великим, анонімним, недиференційованим натовпом. І взагалі, за Г.Блумером, масове суспільство – це повна протилежність традиційного суспільства – суспільство, яке постійно змінюється [5,с.173-175].

Через призму теорій «масового суспільства» та «колективної поведінки», Г.Блумер визначає суспільні рухи « як колективні підприємства, які націлені на встановлення нового устрою в житті. Їх початок виходить, з одного боку, через незадоволеність формою буття, а з другого – через бажання та сподівання на новий устрій побудови життя» [6,с.537].

У зв'язку із суспільними змінами в кінці 50-х рр. - 60-х рр. – бюрократизацією суспільного життя, централізацією влади, занепадом автономних проміжних організацій, зростанням конформізму та відчуженням особистості – психолог Е.Фромм відмічає «соціальний характер» людської поведінки, коли раціональний авторитет замінюється анонімним і виникає новий вид особистості, який втрачає своє «Я».

Е.Фромм в своїй концепції пов'язує «соціальний характер» з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу, історичних змін у суспільстві базується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює безперервність історичних змін, по-друге, на концепції «соціального характеру», за допомогою якої він намагається пояснити функціонування того чи іншого суспільства. Історичні зміни, за Е.Фроммом, породжуються протиріччями між потребами людської природи й способом їх задоволення в конкретному

суспільстві. Проблема «соціального характеру» як визначення психологічної структури особистості, спроба пов'язати роль різних типів соціальних характерів з суспільно-історичним розвитком суспільства заслуговує на увагу. Але досить важко погодитись з дослідником в тому, що конкретне суспільство формує в основному один соціальний характер, функція якого полягає в укріпленні й стабілізації існуючої соціальної системи [7].

Найбільш відомою з цієї групи теорій сьогодні є концепція У. Корнхаузера, який намагається синтезувати аристократичну теорію порушення влади та демократичну теорію розпаду, й не відносить масове суспільство ані до тоталітарного, ані до індустріального. Структура масового суспільства у нього характеризується процесом соціальної атомізації, результатом якої є централізація влади, злиття суспільства й держави, виникнення тоталітаризму. В культурі масового суспільства У. Корнхаузер відмічає існування стандартів масової поведінки, «нерефлексивний» характер світобачення людини. За теорією У.Корнхаузера, суспільні рухи виникають як результат об'єднання людей, що відчують дефіцит соціальних зв'язків та спілкування [8].

Не зважаючи на те, що проблема суспільних рухів є достатньо вивченою та існує багато робіт й досліджень з цього питання, в нашій роботі, ми вважаємо, є необхідним визначити основну термінологію, яка використовується в дослідженні та може бути використана при аналізах емпіричного матеріалу. За основу взята термінологія з посібника О.Філатової [9] та з російської соціологічної енциклопедії під редакцією Г.Осипова [10], які, на думку автора статті, більш вдало розшифровують вищезазначені термінологічні поняття, але не претендують на їх універсальність:

«*натовп*» розглядається як аморфна сукупність людей з мінімальним рівнем групової інтеграції та організації [9] або «*натовп*» як тимчасове скупчення людей в одному місці й в той самий час, але таке, що вони можуть вплинути один на одного(глядачі в театрі, прихожани в церкві тощо)[10];

«*публіка*» - формально неорганізована група, члени якої мають спільні інтереси, які виступають такими при непрямому спілкуванні та контакті, інформація сприймається з точки зору цих спільних інтересів[9];

«*маса*» - тимчасове, відносно неорганізоване, безструктурне скупчення людей, які знаходяться в близькому фізичному контакті один з одним, у них відсутня яскраво сформульована мета, але вони пов'язані між собою схожістю емоційного стану та загальним елементом уваги[9], а також «*маса*» - це люди, які спостерігають та реагують на одну й ту саму подію, але не присутні один біля одного; вони формують загальну манеру поведінки, відносно цієї події, хоча й не знаходяться в безпосередньому контакті(люди, які поділяють одну думку,

прихильники однієї політичної партії, представники культурної течії)[10]; у Г.Блумера «маса» представлена людьми, які беруть участь у масовій поведінці[5, с.173];

«колективна поведінка» - особливий вид поведінки, яка знаходить своє вираження у натовпі або масах людей [10];

«теорії масового суспільства»- теорії, що розглядають масовість в якості визначної характеристики усіх процесів та явищ сучасного суспільства та пояснюють його специфіку, «масового суспільства теорії» - концепції, які претендують на опис та пояснення соціальних та особистісних відносин в суспільстві з точки зору збільшення ролі мас в історії та розглядають цей процес як негативний [9];

«масове суспільство» – це повна протилежність традиційного суспільства – суспільство, яке постійно змінюється [5,с.174];

«суспільні рухи» - це «колективні підприємства, які націлені на встановлення нового устрою в житті. Їх початок виходить, з одного боку, через незадоволеність формою буття, а з другого – через бажання та сподівання на новий устрій побудови життя» [6,с.537].

Загальним для різних теорій масового суспільства є визнання великої ролі центральних та загальнонаціональних інститутів, стандартизації масових взаємовідносин, зниження значущості місцевих інститутів, проміжних об'єднань. Більшість теоретиків масового суспільства в якості його передумов розглядають індустріалізацію, урбанізацію, збільшення ролі засобів масової комунікації та появу масових рухів.

Характер та функції рухів розглядаються в залежності від типу суспільства, в умовах якого воно зароджується та функціонує. В цілому теорії «колективної поведінки» досліджують суспільні рухи, спираючись на можливість існування правового демократичного суспільства. Для такого суспільства характерний консенсус суперечливих інтересів різних груп, коли існують визначені механізми вирішення соціальних проблем в рамках вже існуючої системи владних відносин. Не зважаючи на дієвий механізм перетворення різних думок в рішення, на існуючи можливості вирішення конфліктів державою, з'являються позаінституціональні протестні групи та рухи, які мають радикальний характер[11,с.88].

Теоретики "масового суспільства" трактують роль суспільних рухів як реакцію на антидемократичну політику держави, а різноманітні види політичного екстремізму в тактиці суспільних рухів пояснюють відсутністю демократичної культури. Радикалізм, зокрема політичний, дорівнюється до екстремізму, від представників суспільних рухів, як від порушників законів, очікують ірраціональної поведінки, пов'язаної з непередбачуваними діями, спонтанністю та аномією. Слід зазначити, що в зазначених теоріях акцент робиться на стихійності рухів та на відчуженні сучасної людини від традиційних соціальних інститутів, зокрема від сім'ї.

Такі риси масового суспільства, як динамізм, багатство масових комунікацій, спричиняють нестабільність первинних соціальних груп та ускладнюють адаптацію особистості, засвоєння цінностей та норм, що призводить до розвитку соціальної ізоляції індивідів, до відсторонення їх від участі в політичних процесах. Вторинні адаптаційні системи, такі як школа, профспілки, трудові колективи, громадські організації помітно змінити ситуацію не можуть. Все це відображається перш за все на соціальному статусі тих прошарків, яким характерний низький освітній та недостатній культурний рівні, відсутність коренів в суспільстві, невміння користуватися можливостями демократичного механізму прийняття рішень, а відтак низький рівень політичної культури. Саме з таких прошарків в суспільстві, на думку С.Ліпсета, організуються суспільні рухи, а також усі групи девіантної поведінки.

Але ця концептуальна точка зору була опротестована дійсністю, яка показала, що суспільні рухи наступного періоду(70-х рр.. ХХ ст.) носять реформіський характер та впливають на розвиток суспільства через артикуляцію інтересів різних соціальних груп.

Саме поява практик студентських, правозахисних, антиядерних, феміністських та інших рухів в 70-х рр.. ХХ ст. змусила соціологів нового покоління по-іншому оцінити їх роль в суспільстві, механізми формування, соціальний склад, організаційні особливості в цілому.

В соціологічній науці теорії «масового суспільства» та «колективної поведінки» застосовуються задля аналізу причин виникнення, способів існування та перспектив поширення суспільних рухів. Зазначені теорії були одними з перших, що намагалися розв'язати питання особливостей суспільних рухів як одного з політичних акторів. Специфіка історичного контексту, в якому з'являлися ці підходи, обмежує можливості їхнього застосування для аналізу сучасних суспільних рухів, втім деякі положення цих теорій є корисними інтуїціями і сьогодні, зокрема, питання про виникнення внеінституційних груп протесту тощо.

Список використаних джерел:

1. Здравомыслова Е.А. Парадигмы западной социологии общественных движений [Текст]/ Е.А.Здравомыслова. - Санкт-Петербург: Наука, 1993.- 172с.
2. Mills C. W. The power elite [Text] / Mills C. W. - N. Y., 1957. - P. 304.
3. Шаститко А.Е. Неинституциональная экономическая теория. М.,1999. С. 390-403
4. Масова політична свідомість і поведінка як об'єкт політико-психологічного вивчення[Електронний ресурс] / Режим доступу:
<http://ua.textreferat.com/download-11521.html>
5. Г. Блумер. Общество как символическая интеракция [Текст] / Г.Блумер //Современная зарубежная социальная психология.- М.: Издательство Московского университета,1984. – С. 173-179.

6. Г. Блумер. Коллективное поведение [Текст] / Г.Блумер // Американская социологическая мысль. - М.: МГУ, 1994.- С. 535-588.
7. А.Мартинович. Психоанализ. Психоанализ и неопрецидизм. Частина 2 [Текст] / А.Мартинович // Клуб соціальних проблем і психології Dr. Life Experiment [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dleclub.ru/ex/29html>
8. Теории массового общества. Социологический словарь //Мир словарей [Електронний ресурс] / Режим доступу:http://mirslovarei.com/content_soc/TEORII-MASSOVOGO-OBSHNESTVA - 5511.html
9. О.Філатова. Соціологія масової комунікації: короткий глосарій /Філатова О. [Електронний ресурс] / Режим доступу:<http://voluntary.ru/dictionary/662/>
10. Російська соціологічна енциклопедія / під загальною редакцією академіка РАН Г.В. Осіпова [Електронний ресурс] / Режим доступу:<http://voluntary.ru/dictionary/662/>
11. Здравомыслова Е.А. Социологические подходы к анализу общественных движений [Текст]/ Здравомыслова Е.А. //Социологические исследования.- 1990.- №7.- с.88-94.